

ЖАНРОВІ РІЗНОВИДИ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Дудніков М.О., к. філол. н., доцент

Криворізький державний педагогічний університет

Стаття присвячена аналізу документальної літератури особистого походження в контексті жанрових різновидів та з'ясуванню критеріїв їх розмежування.

Ключові слова: документальна література, мемуари, щоденники, літературний портрет, записні книжки, нотатки, художня біографія/автобіографія, есе, літературний некролог, автокоментар.

Дудников Н.А. ЖАНРОВЫЕ РАЗНОВИДНОСТИ ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ / Криворожский государственный педагогический университет, Украина

Статья посвящена анализу документальной литературы личного происхождения в контексте жанровых разновидностей и выяснению критериев их разграничения.

Ключевые слова: документальная литература, мемуары, дневники, литературный портрет, записные книжки, заметки, художественная биография / автобиография, эссе, литературный некролог, автокомментарий.

Dudnikov N.A. GENRE MODIFICATIONS OF DOCUMENTARY FICTION / Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukraine

This article is abdicated to analysis of non-fiction of private origin in context of genre diversity and examination of demarcation criteria.

Key words: non-fiction, memoirs diary, literature portrait, notebook, notes, biographical / autobiographical novel, essay, obituary, autocommentray.

Історичний документ – це історичне джерело. Оскільки минуле неможливо повторити або відтворити лабораторним шляхом, документ виступає по суті єдиним носієм відомостей про минуле людства, про різні аспекти людської діяльності в суспільному та приватному житті. У статті ми будемо говорити про ту частину документалістики, яка має відношення до науково-художньої прози, сформованої на документальних матеріалах. Документальна література суміжна з журнально-газетними жанрами: нарисами, записками, хроніками, репортажами тощо, вона обов'язково ґрунтується на оприлюдненому

або архівному документах, намагаючись відтворити історичні події. Документалістика перетинається з різними видами мистецтва, у тому числі – з літературою, що й призвело до зародження художньої документалістики, що має розвинену систему жанрів чи жанрових різновидів. Документальною літературою інколи називають будь-яке оповідання, побудоване на реальних подіях, в яких беруть участь реальні особистості. У такому разі документальна література може охоплювати мемуари, щоденники, листи, (художні) біографії/автобіографії, літературний портрет, есе, літературний некролог, автокоментар, а також історичні романи без вигаданих персонажів або з незначною кількістю вигаданих персонажів. Очевидно, що чітких жанрових меж у документальній літературі немає, дослідження визначальних критеріїв її жанрового діапазону і є головною проблемою нашої статті.

Значний внесок у розроблення наукових проблем, пов'язаних з документалістикою, зробили Ю. М. Тинянов, П. В. Палієвський, Л. Я. Гінзбург, Д. В. Затонський, Л. П. Александрова, О. А. Галич та ін. Наприклад, у «Віснику Запорізького національного університету» була надрукована стаття «Критерії розрізнення історичної та документально-біографічної прози» (проф. О. А. Галич). Автор звернув увагу на роль «документалістики на рубежі ХХ–ХХІ ст. в загальному потоці художньої літератури» [3, с. 45]. О. А. Галич не погоджується з думкою окремих критиків (І. Ходорковський, А. Філатова, М. Сиротюк, С. Шарлаїмова), які характеризують біографічні твори як різновид історичної прози. Вчений доводить, що біографічна проза тяжіє до висвітлення реальних історичних особистостей, чого не вимагає історичний твір. Історична проза реалізує свій сюжет в межах часової дистанції, а документально-біографічна проза може обрати своїм героєм сучасника, оскільки ретроспекція знижує ефект правдивості фактів та подій, пов'язаних з певною історичною особою.

Зрозуміло, що художньо-документальна проза має свій окремий об'єкт дослідження, а також власні принципи реалізації творчого задуму. До того ж вона існує не тільки як окрема самостійна жанрова одиниця, але й взаємодіє з суміжними жанровими утвореннями. Завданнями цього дослідження є, по-перше, аналіз принципів добору та критеріїв оцінювання автором документального матеріалу, а по-друге, розкриття існуючих художніх засобів, що «розчиняють» документ у художній історичній прозі.

Розгляд певного писемного документу вимагає його класифікації: «документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипломатичні, програмні документи політичних партій і громадських об'єднань та ін.; оповідні джерела (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика; періодична (офіційна і неофіційна) преса; джерела особового походження: мемуари (спогади), листи, щоденники та ін.» [6, с. 116 – 117].

Оскільки джерела особового походження належать конкретному автору, то вони відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ.

Спочатку звернемося до розповсюдженого в художній літературі жанру мемуаристики (спогадів), що створюються на основі зафіксованих у пам'яті авторів вражень про події, учасниками чи свідками яких вони були. У словниках вказано, що засновником цього жанру прийнято вважати Ксеофонта, який написав спогади про Сократа й військовий похід греків («Анабасис», 401 р. до н.е.). У римську добу Юлій Цезар написав «Нотатки про Галльську війну, в добу середньовіччя – П. Абеляр, в епоху Відродження – Б. Челліні та ін. Мемуари – це записки про минулі події, які зробив сучасник або безпосередній учасник певних подій, тобто мемуаристика близько підходить до історичної прози, але ж якщо в історичній прозі присутність автора не обов'язкова, то в мемуарах матеріал поданий безпосередньо від першої особи, яка є персонажем свого твору, вона пов'язана з іншими історичними особами у часі та просторі. Можна дійти висновку, що рівень об'єктивності вважається головним критерієм розподілу історичної та мемуарної прози. В історичній прозі ця об'єктивність базується на документах, в мемуаристичі – на спогадах, а документи відіграють лише ілюстративну функцію. (Іронічно-скептично до мемуарів ставилася А. Ахматова. Вона вважала, що в спогадах людина пише не про те, що було насправді, а про те, що людина згадала). Якщо в історичній прозі ретроспективна дистанція необмежена, то в мемуарах вона зумовлена рамками віку автора. Думка мемуариста розвивається від початку завершених подій до того моменту, коли про них починають писати. «Мета літературних мемуарів: поєднати факт з його художньою інтерпретацією на концептуальному і стильовому рівні» [13, с. 179]. Письменник-мемуарист сприймає факт як необхідний елемент побудови своєї концепції, свого особистого бачення проблеми, тобто факт у такому разі виконує функцію умовності, але впливає на ефект правдоподібності.

Літературні мемуари покликали до життя значну кількість літературних форм: мемуари-хроніку, мемуари-роман, мемуари-повість, мемуари-нарис, мемуари-нотатки, мемуари-есе. Мемуари-хроніка, як правило, охоплюють досить значний історичний відрізок часу, в якому розкрито і життя автора, і цілого народу (наприклад, «Минуле й думи» О. Герцена, мемуарна трилогія «На межі двох століть» А. Белого, «Люди, роки, життя» І. Еренбурга). В таких творах відчутна концентрація подій та вражень, породжених цими подіями, що пережив автор. У мемуарах-хроніках простежується еволюція життя, а широкий діапазон змальованих подій та значна кількість образів наближують їх до роману. Мемуари-роман, мемуари-повість склалися в ХХ ст., коли почав відбуватися процес зближення мемуаристики з

художньою літературою, вони достовірні за своєю основою (наприклад, «На берегах Неви», «На берегах Сени» І. Одоєвцевої, «Трава забуття» В. Катаєва та ін.). Ф. Знанецький так визначає мемуари-нарис: «...малий жанровий різновид мемуарної прози, який часто проявляється в формі літературного портрету. Основу його складає оповідання про видатну, з точки зору мемуариста, людську особистість» [5, с. 110]. Мемуари-есе мають довільну композицію, автор висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу, не обмежуючи свою думку в часі та просторі. Зміст мемуарів-есе може формально варіюватися від нотаток до розвернутих нарисів, у яких відображено сам процес роздумів та переживань.

Змальовуючи історичну епоху, простежуючи її філософію, митці слова утворюють мемуарні цикли. «Цикл – об'єднання жанрово однотипних творів, у сукупності яких проступає авторське розуміння і оцінка минулого» [10, с. 604]. Такими циклами слід уважати літературні портрети М. Горького, І. Буніна («Спогади»), З. Гіппіус, «Живі обличчя», нариси В. Ходасевича «Некрополь».

Художньо-документальна проза – складна, багатогранна взаємодія протилежних можливостей у відображенні життєвого процесу. «Співвідношення документального і художнього в творі реалізується на трьох рівнях: тематичному, концептуальному, художньо-образотворчому» [12, с. 187]. Тематичний рівень передбачає злиття документу або документальної оповіді з домислом і вимислом. Талант автора може досягти такого ефекту, коли вигадані й реальні історичні особи важко розрізнити, оскільки їхня внутрішня взаємодія в ідейно-тематичному контексті твору органічно відповідає концептуальному задумові письменника (наприклад, М. Кутузов і князь А. Болконський у романі-епопеї Л. Толстого «Війна і мир», родина Бровкіних та Петро Перший в романі О. Толстого «Петро Перший»). Подібна взаємодія документального та художнього відбувається на концептуальному рівні. У художньому творі, як правило, превалює авторська точка зору, авторська оцінка події та персонажу. Невипадково в літературі існує кілька варіантів відтворення образу С. Разіна (О. П. Чапигін «Разін Степан», С. П. Злобін «Степан Разін», В. В. Каменський «Степан Разін», В. М. Шукшин «Я прийшов дати вам волю»). Майже в кожному з цих творів ми можемо спостерігати певні протиріччя з документальними джерелами, але тут головну роль відіграє авторське бачення особистості у контексті історичних подій, виправдане цілісною системою художніх засобів. При цьому письменник може використовувати художні засоби та документи в різних ракурсах: «... копіювання його у О. Чапигіна, Г. Шторма, «ховання» в текст у О. Толстого, С. Злобіна, О. Югова, широке пряме цитування у В. Шишкова, В. Яна, М. Шагінян, переказ із коментарями у П. Загребельного» [1, с. 68 – 69].

Класифікуючи жанри документальної літератури, Ф. Знанецький зауважив: «Мемуари орієнтовані на читача, записні книжки і щоденники – об'єкт власного вжитку, автокомунікативні (записи робляться для себе)» [5, с. 119]. Отже, щоденникам не притаманна ретроспекція, оскільки вони створюються майже в той день, коли відбулася подія: по суті – це щоденні записи, які не викликають сумніву щодо достовірності інформації. Таке особове джерело, як щоденник, передбачає рефлексію – погляд у внутрішній світ особистості засобами самоаналізу та самоспостереження. «Щоденник, мабуть, найісторичніший жанр. Мало того, що виник він унаслідок усвідомлення історії не тільки як «священної», але й як приватної, особистої, перетворення його із банального, прикладного запису, із розширеної бухгалтерської книги... в «літературний жанр» стало можливим тільки в процесі зміни історико-культурних парадигм: іншими словами, коли приватна людина стала цікава не лише самій собі, але й оточуючим. ... людина, що веде щоденник, змінюється, не важливо, нагірше чи накрще, але міняється, хоче вона цього чи ні, фіксує досвід, який читачами розцінюється одночасно як унікальний і всезагальний. Живий інтерес до щоденників балансує якраз на межі унікального і всезагального» [7, с. 289].

У різні історичні періоди форма щоденника набувала більшого чи меншого поширення. Так, в радянські часи щоденники використовували проти людини під час судових процесів, тому цей вид документальної літератури занепав, але під час Другої світової війни знов почав відроджуватися і зробився надзвичайно популярним. Як відомо, важливим історичним матеріалом стали щоденники учасників партизанських з'єднань.

Щоденник може наближатися за своєю функцією до «записних книжок письменника», які або замінюють йому щоденник, або на рівні зі щоденником. Цей різновид особових джерел зараховують іноді до автобіографій, мемуарів, хоча вони мають свої художньо-композиційні особливості. До записників автори заносять усе, що цікавить їх в особистому плані або в громадсько-політичному, духовному житті. Записи можуть бути датованими (що наближає їх до форми щоденника) або ні. За великим рахунком, щоденник від записної книжки письменника розрізнити іноді складно: але все ж таки записні книжки створюють ситуативно, в них сконцентровано більше інтуїтивно-емоційних сюжетів, логіка появи яких відома тільки їх автору. А в щоденнику є хронікальність, рефлексія, творчі перспективи.

У контексті цього слід сказати про таку форму сучасної мемуаристики, як нотатки. На перший погляд, вони нагадують записні книжки, але нотатки мають свою специфіку: їх автор не обмежений часовим вектором (минуле – сучасне), події повинні бути викладені тільки ті, свідком чи сучасником яких був автор, та які формували його свідомість. Нотатки характеризує стихійність, тобто хронологічна

непослідовність, нерегулярність та фрагментарність записів, несподівана зміна сюжетів та ракурсів зображення. В нотатках можуть бути представлені також фрагменти роздумів, не розрахованих на публікацію, запис певних дат, важливих для автора, афоризми та інше. Тематичний діапазон нотаток широкий: нотатки літературні, мистецькі, політичні, особисті, біографічні, релігійні, філософські. Цю класифікацію можна продовжити.

Найпростішою жанровою формою сучасної мемуаристики вважають листи або епістолярну літературу, – «різноманітні твори художньої літератури, в яких використовується форма листа чи послання, зумовлена законами художньої умовності» [9, с. 235]. Слід підкреслити, що до епістолографії відносяться і листування приватного характеру, кращі зразки якого мають історико-культурне значення. Зародилася епістолографія в античні часи. Грецька та римська література багата на епістолярну спадщину (листи Цицерона, Горація, Сенеки, Плінія Молодшого та ін.). «Вже давні риторики запроваджували правила листування і зразки листів, навчали мистецтва складання листа, наголошуючи на відмінності епістолярної і літературно-художньої творчості» [9, с. 236]. Приватне листування – один із різновидів документу особового походження, воно має, подібно як і щоденник та записна книжка, інтимний характер. На думку О. Герцена, «листи більше ніж слогади: на них запеклася кров подій, це саме минуле, яким воно було, затримане і нетлінне» [4, с. 306]. Листування має велике документально-художнє значення, коли епістолярні діалоги відбуваються між двома або декількома видатними вченими, письменниками, художниками і т.ін. Рівень самовираження в листах надзвичайно високий. Наприклад, епістолярна спадщина М. Горького розкриває цілий етап розвитку соціалістичної держави, літературного процесу та демонструє творче становлення багатьох письменників першої третини ХХ ст. Ці тексти мають неабияку художню цінність, оскільки, крім іншого, демонструють інтелектуальні здібності цих авторів. Особливе значення мають листи, отримані, наприклад, з фронту. Вони стають джерелом ностальгійно-душевних емоцій, часто набувають відтінки сповідально-соціального характеру. Такі матеріали, як правило, живлять сюжет будь-якого історичного твору, додають йому об'єктивності.

До речі, найбільш складною і досить суперечливою проблемою є протиставлення «суб'єктивного» і «об'єктивного». Вміння розглядати їх в контексті філософського закону боротьби та єдності протилежностей – є однією з концептуальних складових процесу вивчення та використання документа. З одного боку, кожне джерело суб'єктивне, оскільки воно є продуктом діяльності людини. З іншого боку, історичне джерело об'єктивне, оскільки воно здатне об'єктивно відобразити історичну дійсність. Водночас, документ не тільки відображає факти минулого, а й сам по собі є історичним фактом, частиною історичної дійсності. Об'єктивно-суб'єктивні причини зумовлюють і фальсифікації пам'яток минулого, повністю або частково (це й створення царями та королями фальшивих генеалогій та родоводів, це й підроблені документи, стосовно визначення власності на певну територію; фальсифікація документів мала місце і за радянських часів. Поширеною жанровою формою мемуаристики є літературний портрет, автор якого «...не ставить собі за мету відтворити весь життєвий шлях свого героя, а намагається через одну або кілька зустрічей показати характерні риси його особистості» [9, с. 436-437].

Відомий дослідник цього жанру В. С. Барахов справедливо наголошує на жанровій невизначеності літературного портрету. Він пише, що цим терміном називають «... і мемуарно-біографічний нарис, і окреслене невиразними штрихами есе, і літературно-критичну статтю, і короткий репортаж, якщо вони присвячуються характеристиці конкретної реальної людини, що не претендує на повноту викладу» [2, с. 89]. Майстер літературного портрету не бере на себе зобов'язання відтворити всю життєву палітру свого героя. Він звертає увагу на важливі деталі зовнішності та психологічні риси, які надають можливість автору показати цілісний живий образ. Досить переконливо про важливість концентрації уваги на індивідуальних рисах творчої особистості писав І. Франко: «найцінніше і найкраще в кожному чоловіці, а тим більше в письменнику, се його індивідуальність, його духовне обличчя зі всіма його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, тим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, згідно письменника» [14, с. 276].

Природним у мемуаристичі стало використання жанру есе. Оскільки мемуаристика доволі рухома «конструкція», то есе своєю «жанровою демократичністю» гармонізує цей матеріал, не претендуючи на вичерпне і визначальне трактування теми. Цей жанр перебуває на перетині художньої та публіцистичної творчості. Його поява пов'язана з ім'ям французького письменника і філософа М. де Монтеня і його «Дослідками» («Essai», 1580), послідовником цього жанру вважають й англійця Ф. Бекона, автора праці («Essays», 1597). Основними рисами жанру есе є незначний за обсягом прозовий твір; конкретна тема, дана в підкреслено вільному, суб'єктивному її тлумаченні; вільна концепція, парадоксальна манера мислення. По суті, есе являє собою специфічний різновид нарису, основою якого є не конкретні події чи постаті, а відображення глибоко внутрішніх процесів: роздумів, асоціацій, вражень.

Однією із складових художньо-документальної літератури вважається художня автобіографія/ біографія. «Автобіографія – літературний жанр, головним героєм якого (в літературному сенсі) є сам автор; основа автобіографістики, що включає, крім автобіографії, мемуари (спогади), щоденники, почасти й

листування, а також біографічні художні твори. Все це разом можна означити терміном «автобіографізм», тобто тією особливістю, що полягає в наповненні твору фактами з власного життя письменника» [9, с. 10]. У класичній художній автобіографії автор сам безпосередньо пише про своє життя, що ж стосується художньої біографії, то історія життя головного героя викладається сторонньою людиною. Думки літературних критиків розділилися щодо принципової різниці між автобіографіями та біографіями. Наприклад, М. М. Бахтін, В. О. Подорога не помічають суттєвої межі стосовно цих понять, О. А. Галич та О. Ю. Скаріна навпаки їх розрізняють. З одного боку, спільним для автобіографії та біографії є те, що в них йдеться про життя окремої особистості з дня її народження до будь-якого етапу життя. Так, Т. Ю. Черкашина пише: «І автобіографія, і біографія є взаємозалежними одна від одної, оскільки біографи використовують автобіографії як цінне джерело для написання художніх біографій. Автобіографії, у свою чергу, мають можливість ознайомлюватися зі своїми прижиттєвими біографіями, написаними різними авторами, а отже, мають змогу так чи інакше коментувати їх у пізніших автобіографічних творах» [15, с. 185]. З іншого боку, в цій спільності неможливо не помітити, що біографія має більш широкий спектр у висвітленні тієї чи іншої постаті, оскільки біографії про неї може бути кілька, іноді несхожих в окремих деталях. До того ж, біографу надана можливість написати про долю людини до її останнього дня, в автобіографії ж цього зробити не можна, хіба що вона буде написана в останній день життя її автора.

Біографія може мати своє продовження в межах певної інтерпретації та адаптації до події, пов'язаної зі смертю людини. Ще в античну добу поширені були надмогильні написи, прозові або віршовані, – так звані епітафії. До них близький некролог, він «з'явився з приходом християнства як записи у церковних книгах імен померлих благочинних і подвижників» [9, с. 489]. Некролог – це «стаття чи замітка з приводу смерті людини, містить інформацію про її життя та діяльність» [9, с. 489]. Цей жанр набув розвитку в поезії (наприклад, вірші А. А. Ахматової: «Пам'яті М. Булгакова» (1940), «Пам'яті М. М. Зощенка» (1958), рукописні поетичні некрологи поєднані у цикл «Вінок мертвим» (1962); цикл віршів Арсенія Тарковського «Пам'яті Цветаєвої» (1941 – 1963) та багато інших творів).

Відомо, що біографічний метод дослідження творчості письменника був заснований французьким вченим Ш. Сент-Бевом. Він переконував, що творчість письменника тісно пов'язана з його біографією, з рисами його особистості. В цьому сенсі ще одним жанровим різновидом документальної літератури можна визнати автокоментар – «тлумачення автором власного творчого процесу, доробку» [8, с. 20]. Із сучасних літературознавців авторський коментар системно досліджує О. М. Медоренко. Вона наголошує: «Все більше уваги починає викликати постать самого автора, його сучасна позиція щодо написаного, світогляд, суб'єктивність думки, яка б позбавляла мемуарний текст від поверхових редакторських коментарів (або коментарів «інших» інтерпретаторів. На зміну їм прийшов жанр авторського коментаря, що увів до першотексту чимало нарраторських версій конструктивного чи деструктивного характеру» [11, с. 186]. До речі, такі поняття як авторська свідомість, особистість автора завжди враховують при дослідженні історично-художнього твору.

Отже, у статті досить стисло окреслені художні особливості документальної літератури в контексті її жанрових різновидів. Ця художня система визнається надзвичайно мобільною та рухомою, пов'язаною з глибокими дифузійними процесами, віддзеркалюючими загальну картину спільних та відмінних рис жанрових елементів документалістики особового походження.

Розв'язання цих літературознавчих питань допоможе наблизитись до розкриття жанрових таємниць історичного роману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова Л. П. Советский исторический роман (типология и поэтика) / Л. П. Александрова. – К. : Вища школа, 1987. – 160 с.
2. Барахов В. С. Литературный портрет: (истoki, поэтика, жанр) / В. С. Барахов. – Л. : Наука, 1985. – 312 с.
3. Галич О. А. Критерії розрізнення історичної та документально-біографічної прози / О. А. Галич // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2010. – № 2. – С. 44 – 49.
4. Герцен А. И. Полн. собр. соч.: в 30 т. / А. И. Герцен. – М. : Изд-во АН СССР «Наука», 1957. – Т. 12. – 1957. – 608 с.
5. Знанецкий Ф. Мемуары как объект исследования / Ф. Знанецкий // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 106 – 120.
6. Історичне джерелознавство : [підручник] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.

7. Корбин Н. Похвала дневнику / Н. Корбин // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 3. – С. 288 – 295.
8. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [автор-укладач Ю. І. Ковалів]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – Т.1. – 2007. – 608 с.
9. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремка]. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
10. Литературный энциклопедический словарь [под ред. В. М. Кожевникова]. – М. : Знание, 1987. – 752 с.
11. Медоренко О. М. Співвідношення аспектів документального та художнього в жанрі сучасного автокоментаря кінця ХХ–поч. ХХІ ст. / О. М. Медоренко // Вісник Луганського національного університету. – 2010. – № 11 (198). – С. 181 – 189.
12. Павлова Н. Концепция и художественность документального произведения / Н. Павлова // Иностранная литература. – 1966. – № 8. – С. 187 – 190.
13. Палиевский П. Литература, документ, факт / Петр Палиевский // Иностранная литература. – 1966. – № 8. – С. 178 – 184.
14. Франко І. Наша поезія в 1901 році / І. Франко. – Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т.33. – 1982. – 527 с.
15. Черкашина Т. Ю. Автобіографія й біографічне письмо: спроба диференціації понять / Т. Ю. Черкашина // Вісник Луганського національного університету. – 2010. – № 4 (191). – С. 181 – 189.